

Małgorzata Kowalska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń, e-mail: mkowalska@abs.umk.pl

Narracja tożsamościowa kobiety transseksualnej – studium przypadku

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/PBE.2017.007S>

Narrative Identity of a Transsexual Women – a Case Study

Abstract

This article presents an analysis of the narrative identity of a transsexual woman aged 40. The theoretical framework of the study was the definition of the narrative identity by Elisabeth Dryll, the definition of transsexuality and sexual identity, the affirmative theory of the sexual identity of women from Susan McCarn and Ruth Fassinger, and the definition of gender and socio-cultural and their criticism by Judith Butler. Empirical data was obtained through free interviews. Transcripts of the interview were subjected to qualitative narrative analysis. The results show the processual construction of transsexual narrative as well as sexual identity. The narrative dominated the transsexual narrative. The analysis allowed identification of all phases of development, such as the phase of consciousness, exploration, involvement and synthesis (integration) within McCarn and Fassinger. The stages of the development of psychosexual identity have been distinguished, taking into account both their individual dimension (given importance in terms of events, their posture, needs, emotions) and social (discovery of social processes related to the course of biography). The analysis showed that the respondent has a sense of acceptance of sexual identity and gender identity and attains cohesion with private and social life. She has not decided to make gender adjustments at the hormonal, surgical and legal levels. She sought to live in harmony with the preferred sex and to be treated as a person of the sex in a specific area of her own and in accordance with her needs.

Keywords: transsexuality, gender identity, sexual identity, narrative identity, case study

Tożsamość płciowa oznacza identyfikację z własną płcią, inaczej poczucie własnej płci. Według Zasad Yogyakarty tożsamość płciowa jest to „głęboko odczuwane wewnętrzne i indywidualne doświadczenie własnej płciowości, które odpowiada lub nie płci metrykalnej, włączając w to osobiste odczucie własnej cielesności (które może prowadzić do modyfikacji wyglądu zewnętrznego lub biologicznych funkcji metodami medycznymi, chirurgicznymi lub innymi) i inne formy wyrażania własnej płciowości przez ubiór, mowę czy sposób zachowania” („Zasady Yogyakarty”). Transpłciowość (ang. *transgender*, inaczej transgenderyzm) jest tożsamością płciową obejmującą osoby, których poczucie płci lub także zachowania społecznie kojarzone z płcią wyrażają siebie w taki sposób, który podważa społeczne oczekiwania i przekonania o tym, iż owo poczucie płci i zachowania są konsekwencją płci biologicznej (cielesnej) mającej dwukategorialny charakter (Bojarska & Kłonkowska, 2014). Pojęcie to ma szeroki zakres – odnosi się do zjawisk wykraczających poza binarny system płci. Steven Seidman przyjmuje, iż współczesne rozumienie transpłciowości obejmuje wszelkie przejawy odrzucania normatywnych praktyk tożsamościowych bazujących na normatywnych formach płci kulturowej (Seidman, 2012).

Transpłciowość przyjmuje wiele wymiarów. Jednym z omawianych w literaturze jest transseksualność (por. Bojarska & Kłonkowska, 2014; Dynarski & Kłonkowska, 2012). Łączy się z nią przede wszystkim osoby, które postrzegają swoją anatomię płciową jako sprzeczną, konfliktującą z psychicznym poczuciem płci. W najnowszym Podręczniku Statystyczno-Diagnostycznym Zaburzeń Psychiczych (DSM-V) rozumie się transseksualność jako dysfориę płciową (zamiast zaburzenia identyfikacji płciowej) i wyróżnia się następujące kryteria diagnostyczne dla adolescentów i dorosłych (Gałecki, 2015; Morrison, 2016):

A. Występowanie niespójności między płcią doświadczaną/wyrażaną a płcią przypisaną przez okres co najmniej 6 miesięcy, przejawiającej się wstępowaniem co najmniej dwóch z następujących kryteriów:

1. Występowanie niespójności między płcią doświadczaną/wyrażaną a pierwszorzędownymi i drugorzędownymi cechami płciowymi.
2. Silne pragnienie pozbycia się swoich pierwszorzędownych/drugorzędownych cech płciowych, z powodu występowania niespójności z płcią doświadczaną/wyrażaną (u nastolatków pragnienie zapobiegnięcia przewidywanym drugorzędownym cechom płciowym).
3. Silne pragnienie posiadania pierwszorzędownych i/lub drugorzędownych cech płciowych charakterystycznych dla drugiej płci.
4. Silne pragnienie bycia osobą należącą do drugiej płci (lub płci alternatywnej, różnej od płci przypisanej).

5. Silne pragnienie bycia traktowanym/traktowaną jako osoba należąca do drugiej płci (lub płci alternatywnej, różnej od płci przypisanej).

6. Silne przeświadczenie, że osoba ma uczucia i reakcje typowe dla drugiej płci (lub płci alternatywnej, różnej od płci przypisanej).

B. Stan ten wiąże się z klinicznie znacznym dyskomfortem lub upośledzeniem w obszarze funkcjonowania społecznego, zawodowego lub innym ważnym obszarze funkcjonowania.

Badana przeze mnie transkobieta odczuwała niespójność pomiędzy płcią doświadczaną a cechami pierwszo- i drugorzędowymi, odczuwała pragnienie posiadania tych cech. Chciała także należeć do płci przeciwnej od przypisanej i być traktowana zgodnie z nią. Jednak nie przeszła diagnozy psychiatrycznej w kierunku transseksualności, ponieważ sądzi, iż w polskim systemie diagnostycznym łatwo manipulować wynikami testów. Określam badaną kobietę jako transseksualną na podstawie jej narracji (autoidentyfikacja, tranzycja, przyjęta rola płciowa). Określenie to nie ma charakteru diagnostycznego, ale moim zdaniem lepiej oddaje doświadczenia badanej niż ogólny termin „transpłciowość”.

Można wyróżnić trzy główne nurty badań nad transseksualnością. Pierwszy, już anachroniczny, karnoprawny, wywodzący się z początków XX wieku, polega na poddawaniu sankcjom prawnym wszelkich odstępstw od ustalonych norm społecznych. Drugi, przypadający na koniec XX wieku, medycznoprawny, traktuje transseksualność jako jednostkę chorobową. W jego ramach zakłada się, że osoby transseksualne należy poddać działaniom diagnostycznym, terapeutycznym, chirurgicznym. Charakterystyczna była presja dostosowania swojego ciała do płci psychicznej. Ostatnie ujęcie, społeczne, postrzega transseksualność humanistycznie. Jest „wrażliwe na doświadczenia konkretnych osób, humanizujące dyskurs transseksualności poprzez zaakcentowanie indywidualnych przeżyć” (Bieńkowska, 2014a, s. 255). Przykładem takiego podejścia mogą być jakościowe rodzime badania M. Bieńkowskiej nad doświadczeniem osób transseksualnych ukazujące płynność tożsamości płciowej i wielość stosowanych strategii radzenia sobie z nią (Bieńkowska, 2012). Niniejsza praca lokuje się także w ramach ujęcia społecznego.

Transseksualność a tożsamość seksualna

Binarny system płci generuje jeszcze inną, również istotną dla rozumienia transpłciowości (i transseksualności, jako jednej z jej wymiarów) presję, mianowicie presję heteroseksualności. Presja na heteroseksualność pochodzi z założeń obowiązkowego heteroseksizmu, który traktuje heteroseksualność jako

domyślną, najbardziej wartościową, naturalną i moralną tożsamość seksualną (por. Rich, 2000). W kontekście transseksualności oznacza to, że osoba transseksualna powinna dążyć do zgodności ciała z płcią psychiczną, zachowywać się w sposób typowy dla preferowanej płci i związać się z osobą przeciwnej płci stypizowaną płciowo.

Ważny głos w dyskusji na temat podziału na płć biologiczną i psychologiczną w naukach społecznych stanowią poglądy Judith Butler. Pragnę je przywołać ponieważ w autonarracji badanej przeze mnie kobiety pojawiło się odwołanie do binarnej koncepcji płci. Koncepcja J. Butler będzie pomocna w interpretacji jej autoidentyfikacji. Autorka ta odrzuciła tradycyjny podział na płć biologiczną i kulturową. Uznała, że „rozdzielenie na biologiczną płć/kulturową płć, a także kategoria biologicznej płci jako taka opiera się na założeniu, że istnieje »ciało w ogóle«, zanim jeszcze otrzyma znaczenia określone ze względu na biologiczną płć. »Ciało w ogóle« często wydaje się biernym środkiem, nabierającym znaczenia dzięki inskrypcji o pochodzeniu kulturowym, które wygląda na »zewnętrzne« wobec niego. Jednakże w ramach każdej teorii mówiącej o kulturowej konstrukcji ciała należy zakwestionować pojęcie »ciała w ogóle«, jako podejrzenie ogólnego konstruktów, w którym przedstawiane jest ono jako bierne oraz poprzedzające dyskurs” (Butler, 2008, s. 235–236). Płć biologiczna „nie poprzedza dyskursu”, a zatem nie istnieje. Nie istnieje jednak w tym sensie, że nie jest dostępna człowiekowi w sposób przedjęzykowy i przedkulturowy. Ciało, czyli płć biologiczna, ma zatem także wymiar kulturowy. Nie oznacza to jednak, że filozofka ta rezygnuje całkowicie z kategorii ciała (materii). „Ukazuje raczej, że w momencie, kiedy zaczynamy mówić o ciałach, czynimy to zawsze w określonym kontekście, w którym kategorie ciała i cielesności funkcjonują. Nie mamy możliwości odwołania się do czystego, nieuwarunkowanego kulturowo czy społecznie ciała bądź płci” (Jasiuk, 2013, s. 152). Butler wprowadza koncepcję płci jako „performatywnego aktu”, który rozumie jako proces przymusowego, rzadko uświadomionego powtarzania, reprodukcji norm płciowych i seksualnych. W efekcie płć jest ciągłym, odgrywanym procesem. Dychotomia płciowa jest w tym ujęciu narzędziem regulacji i normalizacji (hetero)seksualności (Butler, 2008).

Zjawisko nieheteroseksualności przeszło szczególną drogę – od patologizacji, stygmatyzacji i penalizacji do depatologizacji i afirmacji. W 1973 roku homoseksualność wykreślono z międzynarodowej klasyfikacji zaburzeń psychicznych (DSM). Współcześnie w procesie terapeutycznym pomaga się pacjentom nieheteroseksualnym w zaakceptowaniu własnej tożsamości seksualnej (por. Grabski, 2012; G Iniewicz & Bąk, 2012; Grzegorz Iniewicz, 2012).

Tożsamość seksualną¹ rozumie się jako złożony „kompleks zachowań, emocji, fantazji, zainteresowań, poziomu świadomości, seksualnych i życiowych preferencji, i wszystkie te składniki ostatecznie decydują o wyborze partnera” (Długolecka, 2006, s. 96). Według R.C. Savin-Williamsa tożsamość seksualna dotyczy przewagi uczuć, myśli i fantazji seksualnych danej osoby skierowanych do przedstawicieli tej samej płci, różnej, obu bądź żadnej (Savin-Williams, 2011).

Jeśli chodzi o tożsamość seksualną osób transseksualnych, problem jest bardziej złożony. Postawić można pytanie, na jakiej zasadzie identyfikować tożsamość seksualną osób transseksualnych, tzn. na podstawie posiadanej czy preferowanej płci? Czy należy identyfikować orientację seksualną osób przed czy po tranzycji, przed czy po operacyjnej korekcie płci? Należy zauważyć, że nie każda osoba transseksualna dąży do korekty płci na poziomie płci biologicznej (Bancroft, 2011; Bieńkowska, 2012, 2014a).

Jeśli mówimy o osobie homoseksualnej, że odczuwa pociąg seksualny do osób tej samej płci, to mamy raczej na myśli płć biologiczną obu tych osób. To znaczy, że przyjmujemy *a priori*, iż mówimy o osobach cispłciowych, nie zastanawiając się nad rozróżnieniem na ich płć psychiczną i biologiczną, poziomem ich zgodności, rolami płciowymi, jakie przyjmują, kim się ostatecznie czują – kobietą czy mężczyzną, i co to dla nich znaczy. Homoseksualizm wpada także w pułapkę binaryzmu płci i heteronormatywności. W kontekście transseksualności próby różnicowania tej populacji według kryterium orientacji seksualnej są jeszcze bardziej złożone. Zaskakujące jest to, że w badaniach nad mniejszościami seksualnymi osoby transpłciowe włączane są często do jednej próby badawczej, nie mając wspólnego kryterium doboru poza ogólnym mniejszościowym statusem tożsamościowym. Status ten różni się jakościowo, mniejszościowa tożsamość seksualna (orientacja seksualna) nie ma bowiem związku z mniejszościową tożsamością płciową (transpłciowością). Podejmowane przez niektórych naukowców (Blanchard, 1985; Lawrence, 2004, 2007) badania zależności pomiędzy transseksualnością (jako jedną z nienormatywnych tożsamości płciowych) a orientacją seksualną nie przyniosły jeszcze zadowalających zarówno na gruncie naukowym, jak i terapeutycznym rozstrzygnięć. Osoby transseksualne, podobnie jak cispłciowe, mogą identyfikować się jako geje, lesbijki, osoby biseksualne bądź niesprecyzowane pod względem orientacji seksualnej (Dynarski & Kłonkowska, 2012; Savin-Williams, 1990, 2011). Niektóre badania ukazują jednak, że w populacji osób transseksualnych jest więcej osób identyfikujących się jako geje bądź lesbijki niż wśród osób

---

¹ Pojęcia tożsamości seksualnej i orientacji seksualnej stosuję zamiennie (por. Bancroft, 2011; Savin-Williams, 2011).

cispłciowych (Smith, Junger, Derntl, & Habel, 2015). Należy jednak brać pod uwagę złożoność tożsamości nieheteroseksualnej, m.in. istnienie różnic pomiędzy cispłciowymi kobietami a mężczyznami w poziomie stabilności orientacji seksualnej w ciągu życia (Mock & Eibach, 2012). Warto zauważyć, że łączenie populacji osób transpłciowych (również bez rozróżnienia jej wymiarów) z populacją gejų, lesbijek, osób biseksualnych pogłębiać może istniejący stereotyp, iż transpłciowość jest jednym z rodzajów orientacji seksualnej (zamiast jednym z wymiarów tożsamości płciowej), a także przysłańać złożoność transpłciowych tożsamości i sposobów jej wyrażania.

Istnieją jednak doświadczenia łączące osoby LGBT. Zaliczyć można do nich m.in. proces uświadamiania sobie własnej nienormatywnej tożsamości, status mniejszościowy, konfrontację z heteronormatywnością i związane z tym trudności w sferze funkcjonowania psychospołecznego (np. stres mniejszościowy, dyskryminacja, stygmatyzacja, ryzyko zaburzeń psychicznych) (por. Grabski, 2012; Iniewicz, 2012; Vaughan & Waehler, 2010). Każda osoba w odmienny sposób poradzi sobie z tymi doświadczeniami i inaczej rozwiąże stojące przed nią zadania rozwojowe. To podobieństwo doświadczeń skłoniło mnie do dokonania analizy narracji tożsamościowej badanej kobiety w ramach teorii rozwoju tożsamości seksualnej cispłciowych nieheteroseksualnych kobiet (McCarn & Fassinger, 1996).

Na temat rozwoju nienormatywnej tożsamości seksualnej powstało wiele koncepcji i typologii (por. Długołęcka, 2006, 2008, 2012; Sell, 2015). Jednym ze współczesnych jest model rozwoju tożsamości nieheteroseksualnej kobiet autorstwa Susan McCarn i Ruth Fassinger (McCarn & Fassinger, 1996). Ma on charakter afirmatywny, tzn. że celem rozwoju jest akceptacja własnej seksualności. Wyróżniono w nim dwie główne linie rozwojowe – indywidualną i społeczną, które nie są synchroniczne. Jednak progres na jednym wymiarze przyspiesza rozwój drugiego. Autorki przyjmują, iż osiągnięcie zintegrowanej tożsamości na poziomie indywidualnym jest mało prawdopodobne bez podjęcia pewnej części zadań rozwojowych z obszaru społecznego. Model ten podkreśla złożony, zindywidualizowany i procesualny charakter rozwoju tożsamości nieheteroseksualnej kobiet. Autorki uznają, że proces ten jest „wielokierunkowy i wpływający na tok indywidualnego życia, każdy bowiem kontekst instytucjonalny, społeczny czy związany z relacją intymną może spowodować ponowne podjęcie wcześniejszych tematów lub odnowienie porzuconych w rozwoju wątków” (Mijas, 2012, s. 822). Ze względu na nienormatywny status płciowy osób transpłciowych, w tym transseksualnych (koncepcje oparte na binarności płciowej i heteronormatywności) i związane z tym doświadczenia podobne do osób

LGB, sądzę, że model ten może być pomocny także w analizie i zrozumieniu doświadczeń całej społeczności LGBT, szczególnie tych osób transpłciowych, które identyfikują siebie jako osoby nieheteronormatywne.

Charakterystykę etapów rozwojowych prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Charakterystyka faz rozwoju tożsamości seksualnej kobiet wg McCarn i Fassinger

Fazy rozwoju tożsamości seksualnej	Wymiar indywidualny	Wymiar społeczny
Faza świadomości (ang. <i>awareness</i>)	– identyfikacja odczuć, wykraczających poza heteronormę i dotychczasową autoidentyfikację,	– odkrycie, iż nie wszyscy ludzie są heteroseksualni i że heteroseksualność nie stanowi uniwersalnej seksualnej normy, – zakwestionowanie heteronormatywności, – odkrywanie społeczności osób nieheteroseksualnych, czemu towarzyszyć może uczucie olśnienia,
Faza eksploracji (ang. <i>exploration</i>)	– aktywne poszukiwanie odpowiedzi na pytania zainicjowane w fazie świadomości, – możliwość pojawienia się intensywnych związków z kobietami, uczucie homoerotycznego zacobchania, pożądania, fascynacji, – możliwe podejmowanie homoerotycznych zachowań seksualnych,	– poznawanie mniejszości seksualnej, tzn. poszukiwanie informacji o kulturze LGB, miejsc spotkań, stron internetowych, organizacji LGBT, – informacje umożliwiają kobiecie ustosunkowanie się do grupy mniejszościowej w sensie postawy wobec niej i swojej przynależności do niej,
Faza pogłębiania/zaangażowania się (ang. <i>deepening/commitment</i>)	– wzrost seksualnej samowiedzy, znajomości własnych odczuć i potrzeb, – niektóre kobiety na tym etapie identyfikują się jako biseksualne, część powraca do swojej heteroseksualnej tożsamości, inne odkrywają, że uczucia pociągu seksualnego do kobiety są kluczowe w ich tożsamości,	– ideologiczna transformacja mogąca przybrać dwa kierunki: a) odrzucenie i dewaluację, b) zaangażowanie,
Faza internalizacji/syntezy (ang. <i>internalization/synthesis</i>)	– pełna akceptacja swojej tożsamości seksualnej, – poczucie wewnętrznej harmonii i komfortu, – deklaracja braku chęci zmian swoich pragnień i potrzeb, – pojawić się może potrzeba ujawnienia swojej tożsamości seksualnej wynikająca raczej z okoliczności.	– utrzymanie poczucia bezpieczeństwa, spójności i swojej nieheteroseksualnej tożsamości w różnych kontekstach społecznych, w których żyje dana osoba.

Opracowanie własne na podstawie: McCarn & Fassinger, 1996; Mijas, 2012.

Należy zauważyć, że nienormatywne tożsamości seksualne i płciowe, wraz z rozwojem interdyscyplinarnych badań nad płcią i seksualnością, traktowane są coraz częściej jako indywidualne, osobiste i narracyjnie konstruowane obszary życia człowieka (por. Bienkowska, 2014a, 2014b; Bojarska, 2008; Dryll, 2008; Giddens, 2006; Kitzinger, 1987; Mizielińska & Stasińska, 2014; Straś-Romanowska, Bartosz, & Żurko, 2010), które wymykają się klasycznej diagnozie psychiatryczno-medycznej. Sądzę, że szczególną rolę w rozpoznaniu tych zjawisk mogą odegrać badania jakościowe. Dysponują one takimi metodami zbierania i analizy danych, które pozwalają na zgromadzenie osobistej narracji badanych, dzięki czemu możliwe jest poznanie ich doświadczeń i subiektywnych znaczeń, jakie nadają poszczególnym wydarzeniom ze swojego życia. Jednocześnie warto podkreślić, że w ostatnich kilku dekadach wzrosło na gruncie nauk społecznych i humanistycznych zainteresowanie dialogicznym i narracyjnym sposobem rozumienia tożsamości człowieka (por. Bohuszewicz, 2013; Bruner, 1990; Trzebiński & Zięba, 2006; Trzebiński, 2002). Elżbieta Dryll dostrzega, iż jednym z ważniejszych zagadnień, jakie podejmuje się na gruncie psychologii narracji, jest relacja tekstu z życiem, czyli wydarzeniami doświadczanymi przez człowieka (Dryll, 2008). W nurcie tym zauważa się, że „konstruując opowieść o własnym życiu czy też budując własną drogę życiową, człowiek odwołuje się mniej lub bardziej otwarcie i mniej lub bardziej świadomie do wartości i wzorców postępowania, które zna z tekstów kultury, rodzinnych i pokoleniowych przekazów, nauk religijnych” (Straś-Romanowska et al., 2010, s. 10).

Mimo że zjawisko transseksualności jest znane ludzkości od pokoleń (por. Bancroft, 2011; Bem, 2000), transseksualistyczny, osobisty dyskurs tożsamościowy nadal ma w naszej kulturze i edukacji charakter peryferyjny i mniejszościowy. Prezentowana praca ma na celu częściowe wypełnienie tej luki.

Metoda

Prezentowane badanie zaprojektowane jest w strategii jakościowej, którą lokuje się w paradygmacie interpretatywnym operującym wyjaśnieniami idiograficznymi. Schematem badania jest studium przypadku (typ eksploracyjno-weryfikacyjny), a jego celem opisanie i wyjaśnienie ogólnego zjawiska ulokowanego w osobie. Ze względu na cel i procedurę badania zastosowano opisowo-teoretyczny rodzaj studium przypadku. Polega on na opisie określonego zjawiska w konkretnym przypadku. Opis ten porównywany jest do wzorca, którym jest konkretna teoria ogólna badanego zjawiska. Dane zbierano techniką wywiadu

swobodnego. Zakodowano je, stosując metodę analizy treści, tzn. że kategorie analityczne wyprowadzone zostają z koncepcji badania (Rubacha, 2008). W niniejszym badaniu kody analityczne pochodzą z koncepcji rozwoju tożsamości seksualnej McCarn i Fassinger.

Przedmiotem badania była kobieta transseksualna (wiek 40 lat). Zdecydowałam się na dokonanie analizy jednego przypadku, ponieważ uważam, że jest on unikatowy. Badana żyje w związku z kobietą cispłciową identyfikującą się jako lesbijka (wiek 40 lat). Jest biologicznym ojcem dziecka (wiek dziecka 2 lata), a matką jej partnerka. Ponieważ nie dokonała korekty płci na poziomie prawnym, sformalizowała związek ze swoją partnerką na mocy polskiego prawa (ślub cywilny).

Dane z wywiadu traktuję jako konstrukcję biografii i tożsamości osoby badanej. Narrację badanej określam narracją tożsamościową i rozumiem ją za Elżbietą Dryll jako „tekst osoby (...), skomponowaną w określony sposób opowieść o sobie jako bohaterze zdarzeń. Kompozycję tej opowieści i jej wewnętrzną logikę wyznacza przesłanie, w którym zawiera się zasada interpretacji własnego losu (skrypt życiowy) (...). Stanowi pewną generalizację wiedzy o świecie i własnym w nim miejscu. Jest zakorzeniona w kulturze, w której człowiek żyje” (Dryll, 2008, s. 59).

We fragmentach wypowiedzi umieszczonych w tabeli 2 imiona zostały zastąpione zaimkami i rzeczownikami osobowymi w celu zachowania anonimowości badanej.

Analiza

Analizę narracji i sposób kodowania danych przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Analiza narracji

Jednostka analizy	Wymiar indywidualny	Wymiar społeczny
<p>FAZA ŚWIADOMOŚCI</p> <p>Zawsze mi się podobały dziewczynki. Podobały mi się w sensie pożądania, jak i utożsamiania się z nimi (...). Na początku trudno było mi powiedzieć, że to jest w ogóle transpłciowość, po prostu podobało mi się to, jakie są dziewczynki, chciałem być tak jak one i tak wyglądając, bawić się z nimi, przebywać w ich gronie (...). Widziałem, że jest tak, że to robią chłopcy, a to dziewczynki. Te zasady są stymulowane przez otoczenie. Zawsze mi się wydawało, że bliżej mi do dziewczyn. Ale nie miałem wtedy większej świadomości. Jedynie wrażeń i odczucia. I zastanawiałem się, czy to tylko ja tak mam, czy inni też tak mają.</p> <p>Nikomu nic o tym nie mówiłem. Staralem się funkcjonować jak chłopak. Damskie ubrania miałem ukryte, nie ujawniałem tego nikomu.</p> <p>Dopiero na studiach, jak zacząłem mieć dostęp do Internetu, zaczęła wzrastać moja świadomość (...). W latach 80., jeśli się pojawił w filmie jakiś wątek o osobach transpłciowych, to w negatywnym świetle. To mogło pogłębiać frustrację i ukrywanie własnej tożsamości. Wywoływało też uczucie wstydu, że chciałoby się być, albo jest się takim dziwakiem, jeśli się tak myśli.</p>	<p>FAZA ŚWIADOMOŚCI</p> <ul style="list-style-type: none"> - Identyfikacja odczuć wykraczających poza heteronormatywność (binarne ramy płci i heteroseksualność); - odczucia te dotyczyły zarówno tożsamości płciowej, jak i seksualnej; - identyfikacja własnych pragnień - połączona z dezorientacją, niepewność wobec tego, czy posiadane uczucia są uniwersalne; - posiadanie kobiecej odzieży, ale niepokazywanie jej innym. Towarzyszące uczucie wstydu i obawy, iż prawda wyjdzie na jaw. 	<ul style="list-style-type: none"> - Odkrywanie, że nie wszyscy są cisplciowi; - identyfikowanie przekazów kulturowych związanych z rolami płciowymi wynikającymi z normatywnie postrzeganej płci kulturowej; - dostrzeganie nienormatywnej tożsamości płciowej w przekazach kulturowych i konfrontowanie się z nimi - poszukiwanie przez Internet informacji o kulturze i społeczności LGBT.
<p>FAZA EKSPLORACJI</p> <p>Zaczęłam chcieć ułożyć sobie życie. Zdecydowałam, że muszę się usamodzielnic. Sądziłam, że wtedy będę mogła robić to, co chcę, na tyle, na ile to będzie możliwe. Więc plan był taki, aby zarabiać na mieszkanie, kupić je i mieszkać z dala od rodziny (...). Po przeprowadzce do większego miast udało mi się wejść w środowisko, poznać nowych ludzi (...). Poznałam wizażystkę, która pomaga osobom transpłciowym. Korzystałam z jej pomocy. Ale też ważniejsza była jej inna rola, bo stała się dla mnie bliską osobą, mogłam z nią porozmawiać. Była kims w rodzaju przyjaciółki. To była pierwsza osoba, która dała mi akceptację. Ktoś, kto cię żyłwie traktuje i nie jest transem (...). Potem udało mi się usamodzielnic i prze-prowadzić i to był moment zwrotny. Pojawiły się już portale dla osób trans, były imprezy i spotkania. Nawet mi się udawało dotrzeć. Na początku to był wielki stres, duże przeżycie, bo to była forma coming outu. To było wstydlive. Strasznie ciężko się przeżywa takie początki. Bo to jest mimo wszystko taki męski sposób myślenia. To było duże przeżycie pierwszy raz pójść na takie spotkanie. Człowiek samą obecnością przyznaje się, że jest transem. Jest w mieszany w to, już nie musi nic mówić.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Chęć usamodzielnienia się, aby móc zaspokajać swoje potrzeby i żyć w zgodzie z sobą; - otrzymanie zrozumienia, akceptacji i uprawomocnienia dla swoich myśli, potrzeb i emocji, co okazało się silnym wzmocnieniem psychicznym; - przeżywanie silnych emocji w związku z kontaktami z osobami transpłciowymi i ujawnieniem się jako osoba transseksualna; 	<ul style="list-style-type: none"> - Wyprowadzka od rodziców, poszukiwanie i poznanie środowiska LGBT; - kontakt ze środowiskiem LGBT; - pierwsze próby stylizacji kobiecej i życia w roli kobiety. - identyfikacja ze środowiskiem osób transpłciowych.

FAZA POGŁĘBIANIA, ZAANGAŻOWANIA	
<p>Potem jakies tam zrozumienie siebie przyszlo, moze po prostu jest sie taką osobą transpłciową, że są różne odmiany tej transpłciowości. No przede wszystkim wrędy było dużo takich stron, ludzie opisywali siebie, swoje doświadczenia. Kim są, jakie mają przemyślenia. Część się pokrywała u mnie, ale nie wszystko (...). I to był też taki etap w sumie, kiedy jakos udało mi się zaakceptować siebie w miarę i chyba zacząć żyć bardziej pełnią siebie (...). Z moją partnerką poznaliśmy się na jakiejś imprezie, a raczej spotkaniu stowarzyszenia na rzecz osób transpłciowych (...). Dla mojej rodziny było ważne, jak się pojawiła się moja dziewczyna, że to zaczęło rodzić u nich jakies nadzieje, że ja może jakas normalną rodzinę zalożę, że nie jestem gejem chyba.</p>	<p>– Coraz bardziej otwarte życie jako osoba transseksualna i nieheteroseksualna (życie w związku z homoseksualną kobietą); – identyfikacja ze społecznością osób transpłciowych.</p>
FAZA INTERNALIZACJI, SYNTEZY	
<p>[Ujawnienie] Korciło mnie, żeby się przed rodziną ujawnić. Bo to już się u mnie zmieniło, moje postrzeganie siebie i sytuacja też. Bo już bylam niezależna. Wiedziałam, że gdyby rodzina była krytyczna, to dla mnie nie byłby to wielki problem (...). Ale poszło w miarę łatwo, nie było hysterii (...). [Diagnoza w kierunku transseksualności] Diagnostyki właściwie żadnej nie robiłam, bo z tego, co wiem, to dość łatwo jest manipulować wynikami tych testów, te co widziałam, miały dość prosty klucz, więc nawet mi się nie chciało do tego poważnie podchodzić (...). [Tranzycja] Doszłam do wniosku, że robiąc pełną transformację nie będę bardziej szczęśliwa niż jestem; funkcjonując tak na granicy dwóch płci, prowadząc niejako podwójne życie (...). Dla mnie kluczowe znaczenie miało doświadczenie funkcjonowania w pewnym zakresie życia jako kobieta, czyli coś w rodzaju realnego testu życia oraz przemyślenie swoich potrzeb i oczekiwań bazując na doświadczeniach własnych i innych osób trans, które miałam okazję poznać (a było ich sporo) (...). [O orientacji seksualnej] Jesli rozpatrywać to z punktu widzenia płci psychologicznej, czy jak tam ona się nazywa, psychiczna? – to można powiedzieć, że moja tożsamość seksualna jest homoseksualna. Natomiast z punktu widzenia biologii to jest heteroseksualna.</p>	<p>– Wzrost seksualnej samowiedzy; wzrost akceptacji siebie, własnej tożsamości i potrzeb; – zaspokajanie potrzeby bliskości.</p>
<p>– Potrzeba ujawnienia tożsamości płciowej przed rodziną; – autoidentyfikacja tożsamości seksualnej i płciowej. – Akceptacja własnej płciowości, brak chęci zmian własnych pragnień i potrzeb.</p>	<p>– Utrzymanie spójności autoidentyfikacji z życiem prywatnym i społecznym; wewnętrzna zgoda na życie na granicy dwóch płci (jako kobieta w sferze prywatnej, jako mężczyzna w sferze publicznej).</p>

Opracowanie własne.

Zakończenie

W prezentowanej narracji wyróżniono fazy rozwoju tożsamości płciowej wg kryteriów teoretycznych pochodzących z modelu McCarn i Fassinger. Narracja miała strukturę procesualną, tzn. że badana rozpoczęła narrację tożsamościową od opisu najwcześniejszych doświadczeń (faza świadomości) i chronologicznie przeszła do dalszych procesów biograficznych rozwoju własnej tożsamości seksualnej i płciowej (przez fazę eksploracji, zaangażowania, do fazy syntezy) (por. Schütze, 1983, 1984). Dominował opis doświadczeń związanych z tożsamością płciową, tj. poczuciem niespójności między płcią doświadczaną (wyrażaną) a płcią biologiczną, pragnieniem bycia osobą należącą do przeciwnej płci i bycia traktowaną jako osoba do niej przynależna, szczególnie w sferze prywatnej. Warto zauważyć, że w zaprezentowanych fragmentach narracji, które przyporządkowane zostały fazie świadomości, badana mówi o sobie w formie męskiej. Ponieważ badana kobieta socjalizowana była do roli męskiej, rozumieć można, iż w fazie świadomości funkcjonowała jeszcze w tej roli. Można przypuszczać, że wspomnienie tego okresu rzutowało na przyjęcie formy gramatycznej. Forma żeńska pojawia się od fazy eksploracji do końca całego wywiadu.

Tranzycja badanej następowała stopniowo. Zmiany roli płciowej dokonywała przede wszystkim w środowisku rodzinnym i przyjacielskim. W sferze zawodowej funkcjonowała zasadniczo jako mężczyzna. Kobieta ta ma wykształcenie techniczne, zajmuje stanowisko kierownicze w branży telekomunikacyjnej. Opisываła, że chodząc do pracy w stylizacji męskiej, coraz częściej dodawała do niej kobiece atrybuty, które ujawniały jej transpłciowość (niezmywanie lakieru do paznokci czy nieusuwanie tipsów). W życiu codziennym w pełnieniu domowych obowiązków przejmowała często męskie zadania, co podkreśla i ceni szczególnie jej partnerka. Badana jest ojcem biologicznym dziecka, które wychowuje wspólnie ze swoją partnerką, jego matką. Jest także mężem, ponieważ zawarła w Polsce (zgodnie z polskim prawem) cywilny związek małżeński. Pełni zatem szereg ról społecznych wynikających z płci biologicznej. Nie oznacza to jednak, że jej tranzycja przyjęła stereotypową formę zmiany w kierunku kobiecym w tych właśnie obszarach.

Na uwagę zasługuje sposób autoidentyfikacji orientacji seksualnej badanej. Można wyróżnić dwa rodzaje jej opisu: 1) współlistniejący z autoidentyfikacją płciową (jednoczesne pożądanie kobiet i utożsamianie się z nimi); 2) odnoszący się do koncepcji płci biologicznej i społeczno-kulturowej (psychicznej) i określający dla każdej z nich tożsamość seksualną (homoseksualną i he-

teroseksualną) („Jeśli rozpatrywać to z punktu widzenia płci psychologicznej, czy jak tam ona się nazywa, psychiczna? – to można powiedzieć, że moja tożsamość seksualna jest homoseksualna. Natomiast z punktu widzenia biologii to jest heteroseksualna”). Biorąc pod uwagę tożsamość płciową badanej i jej decyzję życia jako kobieta, nasuwa się chęć „przypięcia” jej etykiety osoby homoseksualnej. Bo czy można posiadać (rozwinąć) dwie tożsamości seksualne, dokładnie: tożsamość homo- i heteroseksualną? Czy nie mamy wówczas do czynienia z biseksualnością? Co ciekawe, w koncepcji *gender*, którą badana przywołała jako trzon własnych tożsamości, dla biseksualności nie znalazłoby się prostego (tożsamościowego) odpowiednika. Tożsamość seksualna może jednak wiązać się z tożsamością płciową w tym sensie, że dokonując tranzycji, badana nie decyduje się na korektę chirurgiczną ani hormonalną. Na poziomie biologicznym (cielesnym) funkcjonuje zatem jako mężczyzna.

Być może pytanie o przyczynę takiej narracji tożsamościowej można zadać jeszcze inaczej? Inspirując się pracą Urszuli Nowak (Nowak, 2009), chciałabym zapytać, czy autoidentyfikacja badanej oparta na dualistycznej koncepcji płci (*gender*) ma jednoznacznie wyzwalający, czy może ujarzmiający (M. Foucault) charakter? To znaczy, jaką rolę odgrywa kulturowa konwencja płci w kontekście postrzegania, kształtowania i wyrażania jej tożsamości seksualnej i płciowej? Jako konwencję rozumiem tu wszelkie próby kategoryzacji i strukturyzacji myślenia o płci i seksualności, czego wynikiem są arbitralnie narzucane kategorie. Jest to system, który „odnosi się do kategorii pojęciowych skonstruowanych w obrębie dyskursu eksperckiego, dzięki którym jednostki mogą być opisywane, odróżniane od innych oraz klasyfikowane za pomocą szeregu kodów odnoszących się do wiedzy eksperckiej czy też ustanowionych norm” (Kłonkowska, 2015, s. 124). Binarne kategorie dotyczące seksualności i płciowości, jak przekonuje Anna M. Kłonkowska (Kłonkowska, 2015), to takie pojęcia jak kobieta-mężczyzna, męskość-kobiecość, homoseksualność-heteroseksualność, normatywność-nienormatywność, cispłciowość (normatywność tożsamości płciowej)-transpłciowość (nienormatywność tożsamości płciowej). Biorąc pod uwagę krytykę feministyczną koncepcji *gender* dokonanej w ramach teorii *queer*, zaliczyć można także do nich płęć biologiczną-płęć kulturową.

Przypomnijmy, że badana transseksualna kobieta określała swoją płęć biologiczną jako heteroseksualną, a płęć psychiczną jako homoseksualną. Z jednej strony, narracja tożsamościowa (seksualna i płciowa) badanej została umieszczona w ramach binarnej koncepcji seksualności i płci. Biorąc pod uwagę perspektywę konstrukcjonizmu społecznego, należy przyjąć, że taki właśnie rodzaj

dyskursu tożsamościowego zakotwiczony jest w esencjalistycznej koncepcji płci i seksualności człowieka. Z drugiej jednak strony, warto przypomnieć, iż według koncepcji *gender* płeć kulturowa stanowi społeczno-kulturową interpretację płci biologicznej, jedno zatem implikuje drugie. W przypadku badanej kobiety interpretacja jej płci biologicznej jest całkiem inna. Heteroseksualność nie implikuje (lub nie może implikować) homoseksualności. Biorąc zatem pod uwagę jej płciową tożsamość (poczucie bycia kobietą), „górze” bierze jej nienormatywna tożsamość seksualna (homoseksualność). Heteroseksualność badana zostawiła ciało. Psychoseksualne (w odniesieniu do tożsamości seksualnej) poczucie badanej kobiety jest odmienne od poczucia cielesnego i również oddzielnie (oddzielnie) przez nią określone. Cytując U. Nowak, można powiedzieć, że „biologia zatem traci tutaj sens owej naturalności, czegoś uprzedniego w stosunku do kulturowych reprezentacji, gdyż to ona jest postrzegana jako nieadekwatna w stosunku do płciowego samo-poczucia transseksualisty” (Nowak, 2009, s. 7).

Myślę, że badana transseksualna kobieta świadomie stosuje dwukategoryalny model płci (kobieta, mężczyzna) i dwubiegunową koncepcję tożsamości seksualnej (homoseksualność, heteroseksualność). Z jednej strony takie zastosowanie ma ujarzmiający charakter, ponieważ zamyka narrację w ramach pewnej konwencji płci i seksualności. Gdy jednak spojrzymy na to inaczej, to znaczy zobaczymy, iż zarówno w samym sposobie przywołania przez badaną kobietę tych modeli widać brak spójności, jak i w samych modelach dostrzeżemy sztuczność binarnych kategorii (szczególnie w kontekście transseksualności), wówczas zobaczyć można w wypowiedzi badanej więcej swobody, inwencji i wolności (w przeciwieństwie do ulegania restrykcji).

Mimo że w prezentowanej autonarracji widoczna jest inkluzywność i transgresywność, badana ma poczucie, że żyje w zgodzie ze sobą. Zakres jej tranzykcji ma charakter indywidualny i odpowiada jej potrzebom. Wprost mówi o tym, że to nie zmiana na poziomie modyfikacji ciała uszczęśliwiłaby ją, a możliwość życia w wybranych przez siebie obszarach jako kobieta i bycie traktowaną jako kobieta stanowi dla niej źródło szczęścia, spełnienia, a także wewnętrznej spójności (faza internalizacji, syntezy). Jej tranzykcja ma charakter indywidualny, stanowi odpowiedź na potrzeby pojawiające się na określonym etapie jej życia.

Pragnę podkreślić także edukacyjną i terapeutyczną wartość prezentowanych wyników. W rodzimej literaturze naukowej niewiele jest prac poświęconych omawianej problematyce. Szczególnie rzadko znaleźć można prace empiryczne ukazujące osobiste doświadczenia osób transseksualnych. Generowanie takiej wiedzy wydaje się niezbędne w kontekście poszerzania społecznej i na-

ukowej świadomości na temat rozwoju tożsamości seksualnych i płciowych o charakterze nienormatywnym. Choć nie był to wątek centralny w niniejszej pracy, warto jednak zwrócić uwagę na rolę rodzicielską, jaką pełniła badana kobieta. Eksploracja problematyki tożsamości osób transseksualnych pełniących funkcje rodzicielskie, kompetencje, jakich nabywają w procesie socjalizacji, ich uwarunkowania i potencjalne konsekwencje dla sposobu wychowania przez nie dzieci powinny być przedmiotem zainteresowania badaczy interesujących się szeroko rozumianymi badaniami nad rodziną. Z kolei biorąc pod uwagę podwyższone ryzyko wystąpienia trudności w funkcjonowaniu psychicznym osób o nienormatywnej tożsamości seksualnej i płciowej (por. Grabski, 2012; Iniewicz & Bąk, 2012; Iniewicz, 2012), znajomość rozwoju tych tożsamości i ich uwarunkowań może być pomocna w pracy klinicznej z pacjentami transseksualnymi i członkami ich rodzin.

Bibliografia

- Bancroft J. (2011), *Seksualność człowieka*, Wrocław: Elsevier Urban & Partner.
- Bem S. (2000), *Męskość, kobiecość: o różnicach wynikających z płci*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Bieńkowska M. (2012), *Transseksualizm w Polsce: wymiar indywidualny i społeczny przekraczania binarnego systemu płci*, Białystok: Wydawnictwo UwB. Retrieved from <https://scholar.google.pl/scholar?hl=pl&q=transseksualizm+w+polsce&btnG=&lr=#0>.
- Bieńkowska M. (2014a), Queer i transseksualność. Transseksualizm w kontekście teorii queer, *Studia Socjologiczne*, 4(215).
- Bieńkowska M. (2014b), *Transseksualność w badaniach społecznych – aspekt teoretyczny i metodologiczny*, w: A. Kłonkowska, K. Bojarska (red.), *Psychospołeczne, prawne i medyczne aspekty transpłciowości*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Blanchard R. (1985), Typology of Male-to-Female Transsexualism, *Archives of Sexual Behavior*, 14(3), 247–261.
- Bohuszewicz P. (2013), Tożsamość narracyjna: problemy, *Teksty Drugie*, 1–2.
- Bojarska K. (2008), *Krytyka pojęcia orientacji seksualnej w świetle społecznego konstrukcjonizmu i teorii queer*, w: W. A. Jodko (red.), *Tabu seksuologii: Wątpliwości, trudne tematy, dylematy w seksuologii i edukacji seksualnej*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”.
- Bojarska K., Kłonkowska A. (2014). *Transgresja płci, tranzycja ciała, transwersja tożsamości. Czym jest transpłciowość?*, w: A.M. Kłonkowska, K. Bojarska (red.), *Psycho-*

- społeczne, prawne i medyczne aspekty transpłciowości*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Bruner S.J. (1990), *Życie jako narracja*. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 2.
- Butler J. (2008), *Uwikłani w pleć. Feminizm i polityka tożsamości*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Długołęcka A. (2006), *Orientacja seksualna*, w: Z. Lew-Starowicz, A. Długołęcka (red.), *Edukacja seksualna*, Warszawa: Świat Książki.
- Długołęcka A. (2008), *Kształtowanie się tożsamości homoseksualnej*, w: K. Slany, B. Kowalska, M. Śmietana (red.), *Homoseksualizm. Perspektywa interdyscyplinarna*, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Długołęcka A. (2012), *Coming out i konstruowanie tożsamości LGB*, w: G. Iniewicz, M. Mijas, B. Grabski (red.), *Wprowadzenie do psychologii LGB*, Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Dryll E. (2008), Doświadczenia życiowe a narracja tożsamościowa osoby, *Psychologia Rozwojowa*, 13(1), 59–67.
- Dynarski W., Kłonkowska A. (2012), *Słownik pojęć*, w: M. Makuchowska, M. Pawłęga (red.), *Sytuacja społeczna osób LGBT. Raport za lata 2010 i 2011*, Warszawa: Kampania Przeciw Homofobii.
- Gałecki P. (red.) (2015), *Kryteria diagnostyczne z DSM-5*, Edra Urban & Partner.
- Giddens A. (2006), *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grabski B. (2012), *Zdrowie psychiczne osób homoseksualnych i biseksualnych*, w: G. Iniewicz, M. Mijas, B. Grabski (red.), *Wprowadzenie do psychologii LGB*, Wrocław: Wydawnictwo Continuo.
- Iniewicz G. (2012), *Zdrowie psychiczne osób homoseksualnych i biseksualnych – rola stresu mniejszościowego*, *Psychiatria Polska*, 4, 649–663.
- Iniewicz G., Bąk D. (2012), *Psychoterapia osób LGB – od terapii konwersyjnych do terapii wykorzystujących teorię queer*, w: G. Iniewicz, M. Mijas, B. Grabski (red.), *Wprowadzenie do Psychologii LGB*, Wrocław: Continuo.
- Jasiuk A. (2013), *Rola ciała w praktykach performatywnych. O materialności płci w twórczości Judith Butler*, Prace Naukowe Akademii m. Jana Długosza w Częstochowie, Filozofia.
- Kitzinger C. (1987), *The Social Construction of Lesbianism*, London: Sage.
- Kłonkowska A.M. (2015), *O społecznym konstruowaniu seksualności*. *InterAlia: Pismo Poświęcone Studiom Queer*, 10.

- Lawrence A. (2004), Autogynephelia: A Paraphilic Model of Gender Identity Disorder. *Journal of Gay & Lesbian Mental Health*, 8(1), 69–87, <http://doi.org/10.1080/19359705.2004.9962367>.
- Lawrence A. (2007), Becoming What We Love: Autogynephilic Transsexualism Conceptualized as an Expression of Romantic Love, *Perspectives in Biology and Medicine*, 50(4), 506–520.
- McCarn S.R., Fassinger R.E. (1996), Revisioning Sexual Minority Identity Formation: A New Model of Lesbian Identity and its Implications for Counseling and Research, *The Counseling Psychologist*, 24(3), 508–534, <http://doi.org/10.1177/0011000096243011>.
- Mijas M. (2012), Stadialne modele formowania się tożsamości homoseksualnej. Implikacje dla praktyki terapeutycznej, *Psychiatria Polska*, 46(5), 815–828.
- Mizielińska J., Stasińska A. (2014), *Rodziny z wyboru*, w: M. Grodzka-Rudaś, K. Nadana-Sokołowska, A. Mrozik, K. Szczuka, K. Czeczot, B. Smoleń, A. Wróbel (red.), *Encyklopedia gender. Pleć w kulturze* (s. 482–486), Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Mock S., Eibach R. (2012), Stability and Change in Sexual Orientation Identity Over a 10-Year Period in Adulthood, *Archives of Sexual Behavior*, 41(3), 641–648, <http://doi.org/10.1007/s10508-011-9761-1>.
- Morrison J. (2016), *DSM-5 bez tajemnic. Praktyczny przewodnik dla klinicystów*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nowak U. (2009), Czy dyskurs transseksualistyczny ma jednoznacznie wyzwalający czy ambiwalentny charakter?, *InterAlia: Pismo Poświęcone Studiom Queer*, 4, 1–14.
- Rich A. (2000), Przymusowa heteroseksualność a egzystencja lesbijska, *Furia Pierwsza: Literackie Feministyczne Czasopismo Lesbijskie*, 4–5.
- Rubacha K. (2008), *Metodologia badań nad edukacją*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne. Retrieved from https://scholar.google.pl/scholar?q=Metodologia+bada%C5%84+nad+edukacj%C4%85&btnG=&hl=pl&as_sdt=0%2C5#0.
- Savin-Williams C.R. (1990), *Gay and Lesbian Youth: Expressions of Identity*, Washington, DC: Hemisphere.
- Savin-Williams C.R. (2011), *Homoseksualność w rodzinie. Ujawnianie tajemnicy*, Sopot: Polskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Schütze F. (1983), Biographieforschung und narratives Interview, *Neue Praxis*, 13(3). Retrieved from <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/5314>.
- Schütze F. (1984), Kognitive figuren des autobiographischen stegreiferzählens. *Biographie Und Soziale Wirklichkeit*. Stuttgart. Retrieved from <http://www.ssoar.info/ssoar/bitstre>

am/handle/document/5309/ssoar-1984-schutze-kognitive_figuren_des_autobiographischen_stegreiferzahlens.pdf?sequence=1.

- Seidman S. (2012), *Spoleczne tworzenie seksualności*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sell R. (2015), Definiowanie i pomiar orientacji seksualnej – przegląd. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 26(21), 175–194.
- Smith E.S., Junger J., Derntl B., Habel U. (2015), The Transsexual Brain – A Review of Findings on the Neural Basis of Transsexualism, *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 59 (November), 251–266, <http://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2015.09.008>.
- Straś-Romanowska M., Bartosz B., Żurko M. (2010), Słowo wstępne: Życie człowieka życiem w opowieści, w: *Badania narracyjne w psychologii*, ENETEIA
- Trzebiński J. (2002), *Narracyjne konstruowanie rzeczywistości*, w: J. Trzebiński (red.), *Narracja jako sposób rozumienia świata*, Gdańskie Towarzystwo Psychologiczne.
- Trzebiński J., Zięba M. (2006), Narracyjne rozumienie innego człowieka a jakość więzi społecznych, *Psychologia Jakości Życia*, 5(2).
- Vaughan M., Waehler C. (2010), Coming Out Growth: Conceptualizing and Measuring Stress-Related Growth Associated with Coming Out to Others as a Sexual Minority, *Journal of Adult Development*, 17(2), 94–109, <http://doi.org/10.1007/s10804-009-9084-9>.
- Zasady Yogyakarty. (n.d.). Retrieved from <http://www.prawaczlowieka.edu.pl/index.php?dok=dd7c1a3d9d5627da9aea5415e3d07202bfb5925e-d3>.